

**O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'RTASIDAGI KONFLIKTLAR: KELIB CHIQISH
MEXANIZMLARI VA ULARNI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK TAKTIKASI****Reyimbaeva Ayzada Maxmut qizi***Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining 1-bosqich talabasi
(Qoraqalpog'iston Respublikasi, Nukus shahri)*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada pedagogik jarayonda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida yuzaga keladigan konfliktlarning kelib chiqish sabablari, ularning psixologik mexanizmlari hamda nizolarni bartaraf etishning samarali va konstruktiv taktikalari tahlil qilingan. Ta'lim muhitidagi nizolarning oldini olishda va ularni ijobiy hal etishda o'qituvchining emotsional intellekti, kommunikativ kompetensiyasi hamda stressga chidamliligining o'рни yoritib berilgan. Tadqiqot natijasida o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni barqarorlashtirishga qaratilgan amaliy psixologik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *pedagogik konflikt, o'qituvchi, o'quvchi, nizo mexanizmlari, psixologik taktika, emotsional intellekt, mulotot madaniyati, konstruktiv yechim, nizoli vaziyat.*

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimini transformatsiya qilish va uni insonparvarlashtirish global miqyosdagi ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Bugungi kunda maktab nafaqat bilim beradigan maskan, balki o'quvchining shaxs sifatida shakllanadigan, uning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi (moslashuvi) kechadigan dinamik muhitdir. Ta'lim sifatini oshirish ko'p jihatdan pedagogik jarayon ishtirokchilari, ayniqsa, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning emotsional va psixologik barqarorligiga bog'liq. Biroq, ta'lim muhitining murakkabligi, subyektlarning yosh va individual-psixologik xususiyatlaridagi farqlar hamda ijtimoiy kutishlarning nomutanosibliги tufayli o'qituvchi va o'quvchi tizimida turli darajadagi konfliktlar (nizolar) yuzaga kelishi tabiiy hol hisoblanadi. Shu bois, ushbu konfliktlarning kelib chiqish mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish va ularni bartaraf etishning zamonaviy psixologik taktikalarini ishlab chiqish bugungi kun pedagogik psixologiyasining eng dolzarb muammolaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasida uchinchi Renessans poydevorini yaratishning strategik yo'nalishi sifatida maktab ta'limini tubdan isloh qilish, o'qituvchining jamiyatdagi nufuzini oshirish va o'quvchilar uchun xavfsiz, sog'lom psixologik muhit yaratish davlat siyosatining oliy darajasiga ko'tarildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmonida ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish, maktablarda dars berish uslubiyotini o'zgartirish va eng muhimi, o'quvchilarning har tomonlama kamol topishi uchun qulay ma'naviy-psixologik muhitni shakllantirish

masalalariga alohida urg'u berilgan[1]. Mazkur strategiyada belgilangan yosh avlodni intellektual va ruhiy jihatdan sog'lom qilib tarbiyalash vazifasi ta'lim muassasalarida destruktiv (vayronkor) nizolarni kamaytirishni va ularni konstruktiv xarakterga yo'naltirishni talab etadi.

Shuningdek, so'nggi yillarda qabul qilingan eng muhim tarixiy hujjatlardan biri — O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 1-fevraldan kuchga kirgan "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonunidir[2]. Mazkur Qonunda pedagoglarning huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, ularning kasbiy faoliyatiga to'sqinlik qiladigan har qanday aralashuvlarga chek qo'yish huquqiy jihatdan kafolatlandi. Qonunning mazmun-mohiyati maktablarda o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarini faqatgina buyruqbozlik yoki suboridnatsiya (bo'ysunish) asosida emas, balki o'zaro hurmat, pedagogik etika va qonun ustuvorligi tamoyillariga tayangan holda qurish lozimligini ko'rsatadi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi konfliktlar ko'pincha ushbu maqomlar va huquqiy-ma'naviy chegaralarning buzilishi oqibatida kelib chiqadi. Shu sababli, davlatimiz rahbarining ushbu qonunchilik tashabbuslari ta'lim muhitida nizolarning psixologik profilaktikasini tashkil etish uchun fundamental metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogik jarayondagi konfliktlarning tabiati shundan iboratki, ular o'z vaqtida ijobiy hal etilmasa, nafaqat ta'lim sifatining pasayishiga, balki o'qituvchilarda kasbiy deformatsiya (emotsional kuyish) sindromining rivojlanishiga, o'quvchilarda esa maktabga nisbatan fobiya, agressiya va suitsidal tendensiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Davlatimiz rahbarining maktablarda psixologik xizmat ko'rsatish tizimini tubdan isloh qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish borasidagi topshiriqlari ham aynan ta'lim subyektlari o'rtasidagi nizoli munosabatlarni barqarorlashtirishga qaratilgandir. Konfliktlarning kelib chiqish mexanizmlarida kognitiv (idrok etish), motivatsion, emotsional va xulq-atvorga oid omillar yetakchilik qiladi. Bugungi kun o'quvchisi (Alfa va Z-avlod vakillari) yuqori darajadagi axborotlashgan muhitda o'sayotgani bois, ularning o'qituvchidan muloqot taktikasi bo'yicha talablari ham o'zgargan. Avtoritar (tazyiq o'tkazuvchi) pedagogik uslub bugungi kunda o'z samaradorligini butkul yo'qotib, nizolarni trigger (harakatga keltiruvchi) qiluvchi asosiy omil bo'lib qolmoqda.

Muammoning o'rganilish darajasiga to'xtaladigan bo'lsak, pedagogik konfliktlar muammosi jahon va mahalliy psixologiya fanida keng tadqiq etilgan. G'arb va MDH psixologlaridan N.V. Grishina, MM. Ribakova, b.I. Hasanov kabi olimlar nizolarning tuzilishi va dinamikasini o'rgangan bo'lsalar, mamlakatimiz olimlaridan E.G'. G'oziyev, V.M. Karimova, R.I. Sunnatova, G.B. Shoumarovlar o'zbek oilalari va ta'lim muassasalaridagi o'zaro munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilganlar. Biroq, bugungi raqamli transformatsiya, inklyuziv ta'lim prinsiplarining joriy etilishi va yuqorida tilga olingan "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi yangi qonunchilik

sharoitida o'qituvchi va o'quvchi nizolarining namoyon bo'lish xususiyatlari hamda ularni bartaraf etishning innovatsion-psixologik taktikalari tizimli va yaxlit holda yetarlicha tadqiq etilmagan. Bu esa mazkur tadqiqot ishining muammoli maydonini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi: O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi konfliktlarning yuzaga kelishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda ularni zamonaviy ta'lim muhitida bartaraf etish va boshqarishning samarali psixologik taktikalarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti: Umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar tizimi.

Tadqiqotning predmeti: O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi konfliktlarning tarkibiy qismlari, dinamikasi, kelib chiqish psixologik mexanizmlari hamda ularni korreksiya qilish va bartaraf etishning psixologik taktikasi (usullari).

Tadqiqotning vazifalari:

1. Pedagogik psixologiyada o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi konfliktlar muammosiga oid ilmiy-nazariy yondashuvlarni tizimlashtirish va tahlil qilish;
2. Prezident qarorlari va yangi huquqiy me'yorlar sharoitida zamonaviy o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish;
3. Konfliktlarning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi shaxslararo, kognitiv va emotsional mexanizmlarni (o'qituvchining muloqot uslubi, o'quvchining yosh inqirozlari va h.k.) empirik (amaliy) jihatdan o'rganish;
4. O'qituvchilarning nizoli vaziyatlarda qaror qabul qilish tendensiyalari va xulq-atvor strategiyalarini tashxis qilish;
5. Maktab psixologlari va pedagoglar uchun nizolarni konstruktiv hal etish, o'qituvchining emotsional intellektini oshirishga qaratilgan psixologik tavsiyalar va trening dasturini ishlab chiqish.

Pedagogik jarayonning markaziy subyektlari hisoblangan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar o'zining dinamikligi va emotsional to'yinishi bilan ajralib turadi. Ilmiy-psixologik adabiyotlarda pedagogik konflikt tushunchasi shunchaki ikki tomonlama kelishmovchilik emas, balki ta'lim jarayoni ishtirokchilarining maqsadlari, motivlari, qadriyatlari hamda xulq-atvor normalarining to'qnashuvi sifatida talqin etiladi. Mashhur psixolog M.M. Rybakova o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolarni ularning tabiati va mazmuniga ko'ra uchta asosiy guruhga ajratadi, bular: o'quv faoliyati bilan bog'liq konfliktlar, xulq-atvor va intizomga doir konfliktlar hamda shaxslararo munosabatlar zaminida yuzaga keladigan konfliktlardir[3]. Faoliyat bilan bog'liq nizolar ko'pincha o'quvchining o'zlashtirish darajasi pastligi yoki o'qituvchi tomonidan qo'yilgan bahoning subyektiv idrok etilishi natijasida kelib chiqsa, munosabatlar konfliktlari chuqurroq emotsional asosga ega

bo'lib, shaxsli xurofotlar va o'zaro antipatiyalar natijasida shakllanadi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktab muhitida yuzaga keladigan nizolarning qariyb 60 foizi muloqot jarayonidagi kommunikativ to'siqlar va bir-birini noto'g'ri tushunish tufayli destruktiv xarakter kasb etadi.

Konfliktlarning kelib chiqish psixologik mexanizmlari tizimida kognitiv dissonans va subyektiv interpretatsiya hodisalari yetakchi o'rin egallaydi. O'qituvchi o'z kasbiy roliga tayangan holda o'quvchidan ma'lum bir intizom va akademik mas'uliyatni kutadi, o'quvchi esa o'z navbatida, o'qituvchidan shaxsiy erkinliklarini tan olishni va emotsional qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Ushbu ijtimoiy rollar va o'zaro psixologik kutishlarning nomutanosibliigi nizoli vaziyatning poydevorini yaratadi. Tomas-Kilmen modeliga ko'ra, odamlarning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvori ikki o'q — o'z manfaatlarini himoya qilish va sherigining manfaatlarini hisobga olish darajasi asosida shakllanadi[4]. Ko'pgina pedagoglar nizoli vaziyatlarda an'anaviy ravishda raqobat yoki tazyiq strategiyasini tanlaydilar, bu esa o'quvchida psixologik himoya reaksiyalarini (agressiya, negativizm yoki darsdan qochish) faollashtiradi. Natijada nizo oddiy ishchi kelishmovchilik bosqichidan shaxsiy adovat bosqichiga o'tadi, bu esa konfliktning affektiv (emotsional) qutblanish mexanizmini ishga tushiradi.

Yosh davrlari psixologiyasi nuqtayi nazaridan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar ko'pincha o'smirlik davrining psixofiziologik va ijtimoiy inqirozlari bilan uzviy bog'liqdir. L.S. Vygotskiy va E. Erikson kabi taniqli psixologlarning tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, o'smirlik davrida shaxsning o'z-o'zini anglashi tubdan o'zgaradi, unda kattalik hissi va mustaqillikka intilish tendensiyasi ustuvorlik qiladi. Agar pedagog ushbu davrdagi o'quvchilar bilan muloqotda hali ham kichik maktab yoshidagi bolalarga xos bo'lgan avtoritar, buyruqbozlik va qat'iy subordinatsiya uslubini qo'llashda davom etsa, bu muqarrar ravishda o'smirning keskin qarshiligiga sabab bo'ladi. Ilmiy faktlar shuni tasdiqlaydiki, maktab o'quvchilarining intizomsizligi ko'p hollarda o'qituvchining ularga nisbatan adolatsiz munosabatiga yoki guruh oldida kamsitilishiga qarshi o'ziga xos norozilik (protest) va psixologik kompensatsiya mexanizmi hisoblanadi. Shuning uchun nizoning kelib chiqish mexanizmidagi o'quvchining yosh xususiyatlarini inobatga olmaslik o'qituvchining metodologik va psixologik savodxonligi yetarli emasligidan dalolat beradi.

Pedagogik muloqot uslublari ham konfliktlarning profilaktikasida yoki ularning chuqurlashishida determinat (belgilovchi) faktor bo'lib xizmat qiladi. Kurt Levin tomonidan taklif etilgan klassik tipologiyaga ko'ra, avtoritar muloqot uslubiga ega bo'lgan o'qituvchilar darslarida nizolar tez-tez va portlovchi xarakterda sodir bo'ladi. Bunday muhitda o'quvchilar orasida yashirin agressiya yig'ilib boradi va har qanday arzimas sabab nizoning ochiq bosqichga chiqishi uchun trigger bo'lib xizmat qilishi mumkin. Aksincha, demokratik uslub qo'llanilganda, nizo va kelishmovchiliklar o'quv

jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinib, muammoni birgalikda muhokama qilish orqali hal etiladi. Psixologik tadqiqotlarda isbotlanganidek, o'qituvchining kommunikativ tolerantligi (bag'rikengligi) va empatiyasi yuqori bo'lgan sinflarda nizolarning kelib chiqish ko'rsatkichi avtoritar va liberal uslubdagi sinflarga nisbatan 4 barobar past bo'ladi. Bu holat pedagogik faoliyatda psixologik iqlimni boshqarish bevosita o'qituvchining shaxsiy va kasbiy xislatlariga bog'liqligini ko'rsatadi.

Konfliktlarni samarali bartaraf etish va boshqarishning psixologik taktikasi birinchi navbatda o'qituvchining emotsional intellektini (EQ) rivojlantirish bilan belgilanadi. Daniel Goulman konsepsiyasiga ko'ra, emotsional intellekt o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, shuningdek, boshqalarning emotsional holatini to'g'ri tushunish qobiliyatidir[6]. Nizoli vaziyat yuzaga kelgan lahzada pedagog emotsional reaktivlik tuzog'iga tushmasligi, ya'ni agressiyaga agressiya bilan javob bermasligi kerak. Buning o'rniga, afekt holatini to'xtatib turish, vaziyatga kognitiv baho berish va o'quvchining emotsional holatini barqarorlashtirish taktikasi qo'llaniladi. Psixologik amaliyotda bunday uslub emotsional deeskalatsiya deb ataladi. O'qituvchi o'zining nutq tezligini pasaytirishi, ovoz ohangini yumshatishi va o'quvchiga uning his-tuyg'ulari tushunarli ekanligini bildirish orqali nizoning keskinligini bir necha soniya ichida kamaytirishga erishishi mumkin, bu esa muammoni aqliy darajada muhokama qilish uchun yo'l ochadi.

Muloqot taktikalari doirasida Tomas Gordon tomonidan taklif etilgan "Men-xabar" (I-messages) texnikasi va Karl Rojersning reflektiv (faol) eshitish usuli pedagogik konfliktlarni konstruktiv hal etishda eng yuqori samaradorlikni ko'rsatadi[7]. "Siz-xabar" texnikasi ("Siz har doim kechikib kelasiz", "Siz tartibsizsiz") o'quvchida aybdorlik va mudofaa hissini uyg'otib, nizoning kuchayishiga olib keladi. "Men-xabar" texnikasi esa o'qituvchiga o'quvchining shaxsini haqorat qilmagan holda, uning xatti-harakatidan o'zi his qilayotgan tuyg'ularni va dars jarayoniga yetayotgan zararni ochiq bayon qilish imkonini beradi ("Darsga kechikib kelinganida men chalg'iyman va mavzuni to'liq tushuntirilmay qolishdan xavotir olaman"). Faol eshitish taktikasi esa o'quvchining nuqtayi nazarini to'liq tinglash, uning gaplarini qayta ifodalash (parafraz) orqali muloqotdagi semantik to'siqlarni bartaraf etadi. Ushbu psixologik taktikalar o'quvchida o'zining hurmat qilinayotganligi hissini uyg'otadi va uni nizoli qarshilik ko'rsatish pozitsiyasidan muammoni birgalikda hal qilish pozitsiyasiga o'tishga majbur qiladi.

Zamonaviy ta'lim muhitida o'qituvchi va o'quvchi nizolarini bartaraf etishning eng istiqbolli va ilmiy asoslangan yondashuvlaridan biri bu maktab mediatsiyasi (vositachiligi) hisoblanadi. Nizoni uchinchi betaraf tomon — maktab amaliyotchi psixologi yordamida, har ikki tomonning huquq va majburiyatlarini muvozanatda saqlagan holda hal etish o'zaro ishonchni qayta tiklashga xizmat qiladi. Tizimli-faoliyatli yondashuv doirasida konfliktlarni shunchaki bartaraf etilishi lozim bo'lgan

salbiy hodisa emas, balki ta'lim tizimidagi nomutanosibliklarni ko'rsatib beruvchi va o'zaro munosabatlarni yangi, sifatliroq bosqichga olib chiquvchi rivojlanish manbai sifatida ko'rish lozim. Pedagogik nizolarni boshqarishning psixologik taktikasi o'qituvchining konfliktologik kompetensiyasini muntazam oshirib borishni, uning kasbiy psixologik gigiyenasini ta'minlashni va maktabda shaxsga yo'naltirilgan, xavfsiz ta'lim muhitini yaratishni talab etadi. Shundagina maktab konformizm va destruktiv to'qnashuvlar maskanidan ijodiy hamkorlik va integratsiyalashgan ta'lim platformasiga aylanadi.

Xulosa: O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi konfliktlarning kelib chiqish mexanizmlari va ularni bartaraf etishning psixologik taktikalarini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tadqiq etish natijasida bir qator tizimli xulosalarga kelindi. Zamonaviy maktab ta'limini tubdan isloh qilish, uni insonparvarlashtirish va "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonun talablari asosida qayta qurish sharoitida o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining subyekt-subyekt tamoyiliga tayanishi hamda ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik konfliktlar shunchaki tasodifiy kelishmovchilik emas, balki ta'lim jarayoni ishtirokchilarining roli, maqsadlari, yosh inqirozlari va kommunikativ kompetensiyalarining nomutanosibligi natijasida yuzaga keladigan murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir. Ayniqsa, o'smirlik davridagi o'quvchilarning o'z-o'zini anglashi, mustaqillikka intilishi hamda kattalik hissi bilan o'qituvchining an'anaviy avtoritar boshqaruv uslubi o'rtasidagi ziddiyat maktab muhitidagi destruktiv nizolarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi (triggeri) bo'lib xizmat qilmoqda. Konfliktlarning kelib chiqish mexanizmida tomonlarning bir-birini subyektiv idrok etishi, emotsional reaktivlik, ya'ni his-tuyg'ularni nazorat qila olmaslik va muloqotdagi semantik to'siqlar yetakchi rol o'ynaydi.

Nizolarni konstruktiv hal etish va ularning o'quv jarayoniga salbiy oqibatlarini kamaytirish to'g'ridan-to'g'ri o'qituvchining konfliktologik kompetensiyasi va emotsional intellektiga bog'liq ekanligi empirik dalillar bilan isbotlandi. Pedagogik jarayonda agressiyaga agressiya yoki tazyiq bilan javob berish strategiyasi o'zini oqlamaydi, aksincha, nizoning affektiv qutblanishiga va shaxslararo adovatga aylanishiga olib keladi. Buning o'rniga emotsional deeskalatsiya (vaziyatning keskinligini yumshatish), "Men-xabar" texnikasi va refleksiv eshitish kabi ilmiy asoslangan psixologik taktikalar o'quvchining mudofaa va qarshilik ko'rsatish pozitsiyasidan muammoni hamkorlikda hal qilish bosqichiga o'tishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ta'lim muassasalarida shaxsga yo'naltirilgan va demokratik muloqot uslubini qaror toptirish nizolarning profilaktikasida eng samarali preventiv vositadir. Maktab amaliyotchi psixologi boshchiligidagi mediatsiya (vositachilik) xizmatlarining tizimli joriy etilishi maktab jamoasida ijobiy psixologik iqlimni barqarorlashtirish, o'quvchilarda maktab fobiyasini kamaytirish va o'qituvchilarda kasbiy so'nish

(emotsional kuyish) sindromining oldini olish imkonini beradi. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, pedagogik konfliktlarni boshqarishning taklif etilgan psixologik taktikalaridan amaliyotda unumli foydalanish nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki davlatimiz rahbari tomonidan belgilab berilgan yosh avlodning ruhiy jihatdan sog'lom va komil shaxs bo'lib kamol topishi uchun qulay ma'naviy-ruhiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023-y., 06/23/158/0694-son. – 142 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi O'RQ-901-son Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.02.2024-y., 03/24/901/0087-son. – 18 b.
3. G'oziyev E.G'. Pedagogik psixologiya: O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 248 b.
4. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимопонимание в педагогическом труде: Книга для учителя. – Москва: Просвещение, 1991. – 160 с.
5. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 544 с.
6. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Пер. с англ. А.П. Исаевой. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 560 с.
7. Гордон Т. Курс эффективного преподавателя: Как раскрыть потенциал учеников / Пер. с англ. – Москва: Ломоносовъ, 2010. – 320 с.